

УДК 2 (091)

В. О. Парандій,*кандидат історичних наук, директор Хмельницького економіко-правового коледжу МАУП*

РОЛЬ ЕПІФАНІЯ СЛАВИНЕЦЬКОГО В СТАНОВЛЕННІ «КНИЖКОВОЇ СПРАВИ» (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ.)

У статті висвітлено роль Епіфанія Славинецького в становленні «Книжкової справи», під керівництвом якого в Росії було надруковано такі книги, як «Служебник» з передмовою, «Часослов», дві «Тріоди», «Слідовання Псалтир», «Обла Минея», «Ірмолог», «Нова Скрижаль».

Ключові слова: *Епіфаній Славинецький, книговидавництво, «книжкова справа».*

A ROLE OF EPIPHANIUS SLAVINETSKY IS IN BECOMING OF «BOOK REVISING» (SECOND HALF OF XVII CENTURY)

The article shows the role of Epiphanius Slavinetsky in the formation of «Book Revising» under his direction of such books as «Sluzhebnik» with introduction, «Follow Psalter», «The Minaion», «Book of Hours», two «Triodas», «Irmolog», «New Tablet» published in Russia.

Keywords: *Epiphanius Slavinetsky, publishing house, «Book Revising».*

З середини XVII ст. Гетьманщина, а згодом і Слобожанщина перетворилися в регіони з високим загальним рівнем освіти, науки та книговидавництва. Велику роль у їх розвитку відігравала православна церква, яка стала одним із провідних осередків підготовки відповідних кадрів не лише для України, а й для сусідніх держав.

У вітчизняній історії й досі тема становлення та розвитку «книжкової справи» залишається малодослідженою. До певної міри відомо про діяльність Мелетія Смотрицького, Арсенія Сатанівського, Епіфанія Славинецького та Дамаскіна Птицького. Існують історичні праці в яких, в більшій мірі, оглядово висвітлюється діяльність цих православних діячів. Проте, до сьогодні відсутнє єдине тлумачення їх ролі та характеру, їх впливу на процес «експорту» книжкової справи до Москви.

Загальновідомо, що з часу свого заснування, Києво–Печерська лавра була релігійним та освітнім центром східних слов'ян. Як свідчать «Києво–Печерський Патерик» та «Синописис», при Лаврі працювали скрипторій (майстерня для переписування книг) та школа, де навчалися не лише монахи, а й діти із світських сімей. Особливо активізувалася діяльність Лаври як просвітницького центру в період визвольної війни 1648–1654 рр., боротьби проти засилля католицизму в Україні. Із 1648 р. тут почала працювати друкарня, яка відіграла велику роль у розвитку освіти, науки та культури українського народу.

Вже перші датовані книги, видані цією друкарнею – «Каноник» (1614 р.), «Часослов» (1616 р.), «Книга о вере» (1620-1621 рр.), «Києво–Печерський Патерик» (1625 р.), «Теератургимма» (1638 р.), «Постановление запорожцам» (1629 р.), «Синописис» (1674 р.). Відзначали високий поліграфічний рівень, гарний шрифт та професійне оформлення цих книг [1, с. 69].

Тогочасному поширенню освіти неабияк сприяла активізація книгодрукування. Так, за 1656-1683 рр. під керівництвом лише одного архімандрита Києво–Печерської лаври Інокентія Гізеля (бл. 1600-1683 рр.) видруковано 77 книжок різних жанрів. Протягом 1697-1708 рр. побачили світ ще 40 видань. З 1675 р. розпочала свою видавничу діяльність друкарня в Новгороді–Сіверському. Виданий уперше в 1674 р. «Синописис, или краткое собрание из различных летописцев» – фактично короткий нарис історії України та Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. – перевидавався аж до 1836 р [2, с. 147-148].

Продуктивність друкарні Києво–Печерської лаври була чи не найбільшою в Україні. Так, починаючи з 1615 р. до кінця XVIII ст. цією друкарнею було випущено 517 видань, Львівською і Братською друкарнями у Львові (1573-1593 рр.) – 146 видань, Острозькою (1680-1686 рр.) – 21, Почаївською (1732-1798 рр.) – 101, Чернігівською (1646-1658 рр.) – 35 видань. Загалом, на той час, українські друкарні за кількістю видань та їх накладів перевершили всі інші східнослов'янські друкарні [3, с. 70].

Українські книги мали великий попит в тогочасній Москві. Своїм змістом вони були там великою новинкою і приваблювали до себе всіх допитливих та освічених людей. Тому українські видання дуже швидко, фактично, вкрили всю велику московську державу. Книги для читання, книги церковні, шкільні підручники, наукові твори – все це величезним потоком йшло з України до Москви. Книги церковні одразу направляли для відправи служби Божої по різних церквах.

Багато українських видань було в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр та у простих грамотних людей. До нашого часу дійшли описи старих бібліотек XVII ст., із цих описів ми бачимо, як в Москві охоче читали українську літературу. З цієї причини Інокентій Гізель навіть клопотався, аби скасували мито на українську книжку в Москві. »Псалтир рифмований» Семена Полоцького був так широко розповсюджений, що за наказом царів Івана та Петра його поклали на ноти. У 1667 р. за наказом великого государя розіслали по архієпископіях примірники Барановича «Меч Духовний» і наказано було взяти за них по 3 крб. Поширеним у Москві був український «Гребник» Петра Могили, за яким архієпископ Афанасій Холмогорський правив службу. Широкого розповсюдження набули твори Галятовського, Радивилівського, Транквиліона, Могили, Гізеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича та інших. Але виникла велика проблема, далеко не всі розуміли мову якою було написано книги, тому розпочався процес перекладу книжок на російську мову [4, с. 74-75].

Ці успіхи спонукали керівництво Росії в другій половині XVII ст. ініціювати так звану «Книжкову справу». За запрошенням царя в 1649-50 рр. в Москву прибули київські монахи Арсеній Сатанівський, Епифаній Славинецький, Дамаскін Птицький, Мелетій Смотрицький та інші відомі українські книгодрукарі, які до того ж знали грецьку мову і могли підготувати переклади сучасних грецьких церковних книг.

«Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в «далеку Московію», в «московськія страни» перейшли багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковічного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури» [5, с. 192-197] – писав свого часу Іван Огієнко.

Масштаб цих особистостей фактично дозволяє ряду дослідників стверджувати, що відбулося перенесення вагомої складової київської науки до Москви, що стало важливою подією в історії української просвіти XVII ст. [6, с. 230]. Ця подія розпочалася поступово, ледве помітно, але мала, як виявилось надалі, значні наслідки.

«Книжкову справу» розпочав Федір Ргіщев, – «... людина «старої» Русі, але найкраща людина, яку могла вибрати стара Русь» [7, с. 26]. Він сподівався, в першу чергу, забезпечити Москву перекладами «набожних» книг, оскільки богослужіння в столиці відправляли доволі недбало: «... киевская духовная академия... была почти единственным рассадником русского епископата. Оращаются к этому рассаднику и

вербовать епископов преимущественно из украинцев правительству приходилось поневоле, ибо киевская академия была, в сущности, единственной дельной богословской школой; московская Славяно-греко-латинская академия влачила жалкое существование, была почти что без учителей и без учеников» [8, с. 79-80]. Федора Ртищева бентежила ця ситуація і він звернувся до Києва за допомогою.

Через 15 років після початку «великого переселення» книговидавців (в 1664 р.) до Москви прибув українець вихованець Києво-Могилянської колегії Семен Полоцький (1629-1680 рр.). Будучи наставником царських нащадків, він мав великий вплив на політику Російської держави, в тому числі на хід реалізації «Книжкової справи». Він особисто написав та переклав низку просвітницьких та релігійних праць серед яких «Объдь душевний» (1681 р.) та «Вечеря душевная» (1683 р.). У 1679 р. він видав у Москві «Букварь языка славенска», за яким протягом тривалого часу навчалися діти і в школах Києва [9, с. 144].

«Грамматика» іншого українського письменника-полеміста і філолога Мелетія Смотрицького і в другій половині XVII-XVIII ст. залишалася найпопулярнішим підручником. Граматику було перекладено майже на всі слов'янські мови. Декілька разів друкували її і в Москві, де вона стала підвалиною філологічного знання і була в широкому вжитку до 1755 р., доки не з'явилася грамматика Михайла Ломоносова. Сам Михайло Ломоносов називав граматику Мелетія Смотрицького «вратами учёности», тому вона знайшла своє відображення в його праці [10, с. 144].

Проте найгучнішої слави в Москві набула діяльність Епіфанія Славинецького. Це була дуже освічена людина, «мужь многоучений, аще кто инь таковъ во времени семь, не токмо грамматики и риторики, но и философии и самия оеологии извьстний бисть списатель и искусньший разсудитель». Був «опарний претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго диалектовъ» і залишив по собі «Лексиконъ греко-славяно-латинський» [11, с. 231].

Будучи вихованцем Києво-Могилянської колегії, Епіфаній Славинецький закінчив своє навчання за кордоном, після чого був учителем в тій же колегії, де раніше сам навчався. Епіфаній володів грецькою, латинською та декількома іншими європейськими мовами, добре знав писання святих отців, духовну грецьку і латинську літературу, історію і церковну археологію. «За характером не терпів ніяких поривів життя, усім серцем віддавався науці, вмів погодитися з усіма, нікого не дратував своїм розумом, був порядною і чесною людиною, через що його надзвичайно поважали» [12, с. 188].

Діяльність Епіфанія Славинецького не обмежувалася перекладами творів св. отців. Федір Ртіщев помістив його з іншими в новозбудованому Андріївському Преображенському монастирі на березі Москваріки (між Калужськими воротами і Воробйовими горами). У монастирі було засновано школу, тому крім перекладу книжок кийські ченці займалися викладанням. Незабаром цар призначив його коректором друкарні і перевів у Чудів монастир, де також була школа (яку було перенесено туди відколи там побудували друкарню) [13, с. 479].

Роботу по перекладу богослужбних книг Епіфаній Славинецький розпочав неквапливо і розважливо. З цією ціллю було вислано на Схід Артема Суханова за старими рукописами. Тільки тоді коли в Епіфанія було багато грецьких і слов'янських рукописів він активно взявся до справи. Допомагали йому земляки, що з ним приїхали: Арсеній Сатанівський, Данило Птицький, Арсеній Грек та інші.

Під його керівництвом було надруковано виправлені богослужбні книги, які використовувалися в церквах у Росії та в православних краях слов'янського світу. Серед них: «Службник» з передмовою, яку склав сам перекладач, «Часослов», дві «Тріоди»: постна і цвітна, «Слідованна Псалтир», «Обпа Минея», «Ірмолог». До цього ряду богослужбної літератури можна додати «Нову Скрижаль», перекладену з грецької мови і надруковану в 1656 р. в якій тлумачаться літургія та інші обряди Східної Церкви [14, с. 65-69]. До цієї книги Е.Славинецький додав історію початку правки книг в Росії, причини, що спонукали до цього, дії собору, що відбувся з того приводу в Москві і апологію цієї діяльності від нападників поправи книг.

Невипадково, що Нікон, який проводив в той час церковну реформу, активно спирався на підтримку більш освіченого Епіфанія Славинецького, який своїми діями закладав підґрунтя для нового розуміння ролі Богослужіння в російському православному світі [15, с. 130].

Разом з перекладом богослужбних книг українським ченцем було також видано церковні законні устави в поправленому виді. Він переклав правила св. Апостолів, правила вселенських і місцевих соборів, «Фотіїв Номоканон» з поясненнями візантійських правників Вальсамона і Властаря та збірник церковних правил та візантійських світських законів, котрі склав Костянтин Арменопул [16, с. 670]. Також Епіфаній Славинецький переклав багато творів, серед котрих деякі вже давно були відомі і улюблені в слов'янських перекладах, але тим важливіше було їх видати у виправленому вигляді. В його активі видання кількох житій святих: Олексія Божого чоловіка, Федора Стратилата, великомучениці Катерини. Життя цих святих, на його думку,

вже було поперекручувано вигадками і тому особливо вимагали ретельної правки і поширення у новій редакції.

Епіфаній Славинецький не обмежився в своїх перекладах тільки релігійними творами. Він переклав кілька світських книжок з педагогіки, історії, географії, анатомії, прагнучи перекладати тексти як найближче до оригіналу, він замість того, щоб надати їм сенсу зворотами питомими мови, – придумував самовільно слов'янські слова на грецький лад. Тому у перекладених ним книгах можна зустріти важкі і незрозумілі звороти, які не набули подальшого поширення [17, с. 67-69].

Найголовніша думка, що не давала спокою Епіфанію Славинецькому все життя, – новий науковий переклад Біблії, – нажалі не здійснилася. Замість цього було надруковано Біблію з Островського видання з деякими, незначними, поправками похибок. У передмові до цієї Біблії, чернець, як головний коректор друкарні, вказав дві основні причини, що призупиняли наукове видання Біблії. Першою причиною був тогочасний пересуд начебто у греків «попсувалося благочестя», що їх книги поперекручувано, та джерелом є текст що міститься в старих слов'янських перекладах; друга причина – «неудобоносимое время, настоятельство браней, вещей въ мір оскудѣніе», тобто несприятливі військові обставини наслідком яких була «недостача середників, що були конечні в значній кількості до сего діла». «Кожному легко зрозуміти – сказано далі в попередньому слові, – що ніяк не можна було розпочинати і довести до кінця цю справу» [18, с. 127]. Але саме вже видання Біблії в Москві було новою віхою того часу.

Епіфанія Славинецького не покидала думка про краще видання Біблії, і, після того як скінчилися важкі війни, він почав невідступно просити царя, владик і бояр, дозволити новий переклад св. письма. «Ми, – говорив він, – не маємо гарно перекладеної Біблії: навіть в Євангелії є помилки; і ми за це дізнаємо докору і крайньої ганьби від чужоземних народів» [19, с. 192]. В 1674 р. собор, що відбувся за участю царя Олексія Михайловича, доручив Епіфанію Славинецькому зробити новий переклад Біблії, під наглядом Павла Сарського, що представляв уряд патріарха. Під рукою у перекладача були дві друковані грецькі Біблії і крім цього багато рукописів, як грецьких так і слов'янських, багато з яких привіз А. Суханов з Сходу. Та Епіфаній Славинецький встиг перекласти тільки Новий Завіт і П'ятикнижжя, смерть зупинила його роботу.

Епіфаній Славинецький зробив також вагомий внесок у розвиток філологічної науки, видав два словники: один філологічний, для по-

яснення слів, котрі зустрічаються в церковних книгах і в церковному богослужінні; другий – греко–слов'яно–латинський, де розміщено до 7 тис. слів. Ці словники так і не були видані [20, с. 107-116].

Він писав проповіді і наукові праці, що відповідало тогочасним світським та церковним традиціям. Від XV ст. ніхто не проголошував проповідей, ніхто навіть не вважав потрібним проголошувати їх, навпаки, думали, що вони можуть давати привід для вільнодумства та ересей. Патріарх Нікон, перший з московських ієрархів, увів у богослужіння проповіді і доручив Епіфанію Славинецькому «читати для народу науки, спираючись на його правовірність і вченість» [21, с. 163-167]. Але проповіді освіченого ченця були більше схожі на «розправи, ніж на науки для народу». Тексти проповідей пересипали різними виписками з церковного письмена; ці виписки наведені навіть не в перекладі, а в такій формі, що їх можна було читати тільки вченій людині. Чимало місць наводив Епіфаній Славинецький з грецьких філософів і поетів. Склад його проповідей, – хоч і значно кращий від складу перекладів, виданих під його провідом, – і все ж дивоглядний і переповнений метафорами.

Є кілька проповідей, де Епіфаній захоплюється питаннями сучасного життя. В одній з таких проповідей, що починається словами: «Людіє, сьдящіє во тьмъ», проповідник говорить про необхідність знання і гнівно виступає проти тогочасних прихильників неучтва, а для прикладу згадує про Марка Катона, що виступав проти грецької просвіти в Римі. »В нинішній час, – говорить він, – багато ми бачимо осліплених людей, що полюбили темноту обмеженості, ненавидять світло науки, завидують тим, що бажають ним просвітити інших, шкодять їм обмовами, лукавством, обманом, подібно тому, як сови, по своїй природі, люблять темноту і ховаються, як засіяє сонячне світло, так і ці духові сови, ненависники науки, сховаються в любо їм темряву, коли ясна благодать пресвітлої царської милості захоче знищити темноту, прогнати темну обману і ласкаво дозволить засіяти світлу науки просвіщати природний людський розум». Ця любов до просвіти виражається у його науці до священників, де він так повчає священника: «Дбай і старайся всім серцем і душею, скільки твоєї сили стане, наставай на царя і всіх засібних людей, щоб всюди закладали школи для малих дітей, а за це, більше всіх чеснот, одержиш відпущення гріхів своїх!» [22, с. 387-389].

Наука для священників помітна також і в інших сучасних відносинах, тому що проповідник повчає священників, що вони повинні говорити своїм духовним дітям. Зокрема, він наказує священникам, які на-

станови потрібно давати для панів, щодо їх слуг і підвладних. «Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоб був для тебе владика. Не накладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоби голосіння їх і зітхання не дійшли до Господа. Нехай вони мають справедливий поділ в роботі і данині. Краще набути мало користі з правдою, як багато з неправдою. Дивися, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляються в далеку дорогу суходолом і морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигаютъ ярмо щоденного терпіння в тяжких пахарських роботах, збирають земні плоди і цінять найменше зернятко» [23, с. 193-195]. У слові про милостиню проповідник живими кольорами відображає людське страждання, що потребує допомоги.

Він не дуже любить тих, що просять милостині і добросердніше відноситься до тих, що соромиться просити. Він виступає також проти мандрювання ченців та черниць і вказує на причини цього мандрювання, домагається, щоб архієреї намагалися усунути це безчинство, і влаштували для них богодільні і притулки, а також братства і товариства милосердя. Хто буде давати гроші, а хто допомагати своєю працею. Кожної неділі будуть братчики сходитися на пораду між собою. Сторонні відвідувачі будуть приходити і сповіщати братчиків про людські потреби. Братчики будуть радитися, кому, чим і скільки допомогти. Жінки можуть заснувати своє товариство милосердя. Наостанку Славинецький дає пораду заснувати скарбницю і давати з неї бідним позички без відсотків [24, с. 183].

До цієї думки, очевидно, спонукав Епіфанія Славинецького приклад українських братств, з тією різницею, що товариство, котре він хотів заснувати, було чисто добродійне, тим часом як українські братства мали ціль давати захист православ'ю і дитячій науці. Одна з проповідей ченця була проти розкольників, яких він називає непокірними і дорікає їм не від себе, а від імені Церкви, та дорікає переважно тим письменникам, що сіяли в народі твори проти поправи книг.

Крім усіх згаданих творів, Епіфаній Славинецький написав ще кілька канонів, похвальних слів: радісний лист до княгині Радивилові, твір про усунення з престолу патріарха Нікона, твір «о псалмахъ, превращенныхъ отъ Аполлинарія» та інші [25, с. 193-195]. Ще не зовсім відомі і досліджені всі його твори.

Епіфаній Славинецький помер 19 листопада 1675 р., переписавши київському братству свою невелику бібліотеку. Крім книжок залишилося по ньому 80 червінців і срібний годинник з ланцюжком вартістю 20 рублів. Червінці розіслали по різних українських монастирях, а

більшу частину книжок залишили в Москві, окрім тридцяти з лишнім видань, що були вислані у київське братство [26, с. 164].

Епіфанія Славинецького поховано у московському Чудовім монастирі. Він залишив по собі не лише декілька літературно-мистецьких та релігійно-філософських пам'ятників, але й велику школу учнів і продовжувачів «Книжкової справи».

Таким чином можна стверджувати, що:

– з середини XVII століття в Україні обсяги та якість книговидавання досягла небувалих для сусідніх держав розмірів. Гетьманщина, а згодом і Слобожанщина перетворилися в регіони з високим загальним рівнем освіти, науки та книговидавництва. Зокрема, українські друкарні за кількістю видань та їх накладками перевершили всі інші східнослов'янські друкарні;

– українські книжки мали великий попит не лише в українському середовищі, але й в тогочасній Москві. Книжки для читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори – все це величезним потоком йшло з України до Москви, справляючи великий культурний і політичний вплив на читачів;

– ці успіхи спонукали керівництво Росії в другій половині XVII ст. ініціювати так звану «Книжкову справу», реалізація якої на першому етапі передбачала запрошення до Москви найвідоміших українських книговидавців, перекладачів та упорядників;

– протягом декількох десятиріч другої половини XVII століття такі відомі вихідці з України як Арсеній Сатанівський, Епіфаній Славинецький, Дамаскін Птицький, Семен Полоцький та інші забезпечили вихід в світ низки релігійних, філософських, науково-просвітницьких та літературно-мистецьких праць та трактатів;

– серед усіх вихідців з України помітно виділялася постать Епіфанія Славинецького під керівництвом якого в Росії було надруковано такі книги, як «Служебник» з передмовою, «Часослов», дві «Тріоди», «Слідовання Псалтир», «Обпа Миня», «Ірмолог», «Нова Скрижаль». Ця література відіграла помітну роль в розбудові та підсиленні Російської Православної Церкви, а через неї і опосередковано на зміцнення російської державності.

Список використаних джерел:

1. Бокань В. Історія культури України / Бокань В., Польовий Л. – К., 2001. – С. 69.
2. Гуржій О. Гетьманська Україна / Гуржій О., Чухліб Т. – К., 1999. – С. 147–148.

3. Бокань В., Польовий Л. Вказана праця. – С. 70.
4. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 74-75.
5. Огієнко І. Українська культура. – К., 1992. – С. 192-197.
6. Історія народів Росії. / Авт. кол. під кер. Серіщева Я.М. – К., 1992. – Т.1. – С. 230.
7. Огієнко І. Українська література. Репринт 1918. – К., 1991. – С. 26.
8. Никольский Н. История русской церкви. – М., 1988. – С. 79-80.
9. Гуржій О., Чухліб Т. Вказана праця. – С. 144.
10. Там само.
11. Русская историческая библиотека – СПб., 1880. – Т. 6. – С. 231.
12. Борисов Н. Церковные деятели средневековой Руси XIII-XVII вв. – М., 1988. – С. 188.
13. Греков Б. Історія СРСР. – К., 1950. – Т. 1. – С. 479.
14. Самойленко С. Книжкові зібрання у Ніжині в XVII – XVIII ст. // Київська старовина. №2. – 2002р. – С. 65-69.
15. Никольский Н. Вказана праця. – С. 130.
16. Соловьёв С. История России с древнейших времён. – М., 1993. – Кн. XI. – Т.21. – С. 670.
17. Огієнко І. Українська література... – С. 67– 69.
18. Огієнко І. Українська Церква. – К., 1993. – С. 127.
19. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні.– К., 1992. – С. 192.
20. Борисов Н. История Отечества. – М., 1998. – С. 107–116.
21. Ключевский В. Курс русской истории. – Часть V. – М., 1989. – С. 163–167.
22. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918 – С. 387–389.
23. Грушевський М. Вказана праця. – С. 193-195.
24. Карамазин Н. И что была тогда Россия. – Харьков, 1990. – С. 183.
25. Соловьёв С. Избранные труды. Записки. – М.,1986. – С. 193–195.
26. Скрынников Р. Государство и церковь на Руси в XII-XVII вв. –Новосибирск, 1991. – С. 164.